

PALMIRO TOGLIATTI

A fasizmusról*

A munkásvilágot és a kommunista Internacionálét képező pártokat láthatóan egyre jobban foglalkoztatja a fasizmus lényegének, eredetének, fejlődésének tanulmányozása. Mégsem gondolnám, hogy ez az igény minden esetben képes a fasizmus jelenségéről, különböző aspektusairól pontos koncepciót kialakítani; azt hiszem, ez az érdeklődés nem jár mindig együtt a szilárd elhatározással, hogy a fasizmus gondos tanulmányozása alapján, úgy — ahogy az Olaszországban és más országokban megjelent —, a valódi megismerésig jussanak el. Inkább úgy tűnik, a jelenség elmélyült vizsgálata helyett szívesen érik be elvont általánosításokkal, melyek természetesen nem felelnek meg a realitásoknak. Mindazonáltal a túlzott általánosítások még nem jelentik a legnagyobb hibát, hiszen nem megy ritkaságszámba, hogy a fasizmusról beszélve politikai és történeti vonatkozásban egyaránt igazán durva megítélési, magyarázási tévedésekkel is találkozunk. Nem célok itt, hogy rávilálgatsak minden ilyen hibára; a kérdés néhány vonatkozását szeretném csak megvizsgálni és bizonyos következtetéseket levonni. E célból elsősorban pártunk elemző és kutató munkája során elért eredményekre szeretnék támaszkodni. Ezek némelyike ma valóban nyereségnek tekinthető.¹

Kerüljük a hamis általánosításokat!

Elsősorban az általánosítás hibáját szeretném megvizsgálni, melyet a „fasizmus” fogalmának definíciójánál rendszerint elkövetnek. Szokássá vált, hogy a reakció minden megnyilvánulási formáját ezzel a fogalommal jelölik. Letartóztatnak egy elvtársat; a rendőrség brutálisan szétzavar egy munkástüntetést; egy esküdtszék súlyos ítéletet hoz a munkásmozgalom harcosai felett; egy parlamenti kommunista frakció úgy érzi, megtámadták vagy kétségbe vonták jogait, vagyis a polgári alkotmányok-szentesítette ún. demokratikus szabadságjogokat ért minden támadás vagy sérelem alkalmával felhangzik a kiáltás: „Íme a fasizmus! Elérkeztünk a fasizmushoz!” Értsük meg: nemcsak egyszerű terminológiai kérdéstről van itt szó. Az még csak megjárja, hogy

*Az utóbbi években komoly vita bontakozott ki történetírásunkban a fasizmus problematikájáról. Úgy gondoltuk, hogy hozzájárulhatunk a vita-kérdések tisztázásához Palmiro Togliatti — a korszak nemzetközi munkásmozgalmának aktív résztvevője — két tanulmányának közlésével, amelyek megvilágítják a Komintern álláspontjának alakulását a fasizmusról (Szerk.).

E szöveg 1952-es újrakiadásával kapcsolatban (Società, a. VIII. n. 4, 591—613) Togliatti ezt írta: Az itt publikálásra kerülő cikk oroszul jelent meg az *Internazionale comunista* c. folyóirat orosz kiadása számára. E közreadott szöveg e folyóirat 1928. aug. 1-i, 16-os francia nyelvű számából került lefordításra. A francia szöveg viszont egy — pillanatnyilag rendelkezésünkre nem álló — orosz eredeti fordítása. Ez ad magyarázatot stílári nehézségeire és néhány rész elkerülhetetlen lerövidítésére. Az eredeti szöveg ellenőrzésére nem volt mód, a német szöveg azonban azonos az itt közreadottal, kivéve a jegyzeteket, melyeket a n. d. a. (a szerző megjegyzése) rövidítéssel jelölünk, és a bekezdések címét.

¹ Annak, aki szeretne jobban elmélyedni olyan konkrét érvekbe, melyeket én szükségképpen csak futólag érintetek, felhívom figyelmét az olasz kommunista párt folyóiratára, *Lo Stato Operaio*-ra. Az olasz kommunista párt központi bizottsága a közeljövőben gyűjteményes kiadást szándékszik közreadni az olasz és a nemzetközi fasizmust érintő tanulmányokból; a kötet előkészületben van. (A szerző megjegyzése.)

jónak látjuk a fasizmus megjelölést használni a reakció minden megnyilvánulási formájára. De, az agitációs munkától eltekintve, nem értem, milyen előnyt jelenthet ez számunkra. A valóság más. A fasizmus a reakció egy sajátos, specifikus formája; és jól meg kell érteni, hogy miben áll specifikus volta. Ne képzeljük azt, hogy ez az elemző munka pusztán objektív, tudományos eredmény eléréséhez szükséges. Politikai céloknál ugyanilyen fontos, hogy pontosan meg tudjuk határozni, milyen magatartást kell tanúsítanunk a fasizmussal szemben, mindenekelött pedig, milyen irányvonalat kell követnünk a jövőben egy fasiszta mozgalom előkészítési és fejlődési periódusában. Valójában pontos taktikát alakíthatunk ki ez előkészítő folyamat során épp az előkészítő műveletek meggátolására, a kifejlődés megakadályozására, de tevékenységünk csak akkor járhat sikerrel, ha pontosan fel tudjuk mérni, mi történik az ellenséges táborban. Ezzel szemben, ha már a kezdetben azt a híres közmondást vesszük alapul, hogy „sötétben minden tehén fekete”, és ha azt a következtetést vonjuk le, hogy minden reakciós jelenség fasiszta, soha nem leszünk képesek szilárd politikai és taktikai állások elfoglalására.

Saját pártunk tapasztalataiból merítem az első példát állításaim jogosultságának bizonyítására. 1921—22-ben, alig két éve, hogy pártunk létrejött, a fasiszta offenzíva pedig tetőfokára hágott, anélkül azonban, hogy eljutott volna már a teljes győzelemig, vagyis a fasizmus hatalomátvételéig, központi bizottságunkon belül uralomra jutott az a doktrína, és ez áthatalta szervezetünk egész politikáját, amely abból a tételből indult ki, hogy a fasizmus pusztán és egyszerűen kapitalista reakció. Való igaz, alapjában nem tévedett ez az állítás. Sőt, bizonyos igazságot is kifejez, hiszen épp ezeknek az éveknak a folyamán a fasiszta táboron belül a munkás- és parasztmozgalom kárára kifejtett tevékenység természetesen az ipari és fináncióke hasznára dolgozott. A fasizmus azonban nem pusztán kapitalista reakció volt, egyidejűleg sok más elemet is magában foglalt. A vidéki kispolgárság tömegmozgalmát jelentette; politikai harc is volt, melyet a kis- és középpolgárság bizonyos képviselői a régi uralkodó osztály egy része ellen folytattak; kísérlet volt egy, az egész országra kiterjedő, egységes szervezet létrehozására, magába foglalva a deklasszált elemektől vezetett (volt tisztek, értelmiség munkanélküliek) városi kispolgárság egy frakcióját; végül katonai szervezet volt, mely azt tarthatta magáról, hogy a siker esélyével szállhat szembe az állam hivatalos fegyveres erőivel. Mivel a fasizmus magába foglalta mindezeket az elemeket, fejlődésének szükségszerűen komplexnek kellett lennie. Naív dolog volt azt hinni, hogy a kapitalizmus e mozgalmat csak eszközül használta fel arra, hogy megtörje a proletariátus erejét, hogy aztán félreállítsa, és maga, a régi formák között, továbbra is kezében tarthassa a hatalmat, ugyanazokra az intézményekre, ugyanazokra a politikusokra támaszkodva, ugyanazokkal az eszközökkel, mint azelőtt. A fasiszta jelenség komplex volta okozta, hogy a mozgalom fejlődését nem kizárólag azok a célok determinálták, melyek felé a polgárság és a földbirtokosok tartottak, hanem más jellegű motívumok is befolyásolták, egyéb impulzusok, melyek a mozgalom kebléből fakadtak és melyek adott pillanatokban felül akartak benne kerekedni. A pártunk által gyakorolt túlzott leegyszerűsítés két, súlyos károkat okozó következménnyel járt. Mindenekelött nem jöttünk rá, hogy lett volna lehetőség arra, hogy megakadályozzák, hogy a fasizmus a kispolgárság bizonyos köreiben győzelmet arasson; pontosabban módunkban állt volna hozzájárulni a mozgalmon belüli belső ellentmondások fokozásához a kispolgárság sorai között. Nem vetettünk számot továbbá azzal sem, hogy a fasiszták hatalomrajutása csak a közöttük és a régi uralkodó osztály egy része közötti erős harc lefolytatása után történhet meg. Tagadtuk, hogy lehetőség van egy fasiszta államesély bekövetkezésére, még ennek előestéjén, sőt beteljesülése közben is. Ahogy látjuk, ez súlyos politikai következményekkel járt.

Vegyük egy másik példát. 1924-ben világossá kezdett válni, hogy a kapitalista Franciaország gazdasági struktúrájában létrejövő változások reakciós irányban történő politikai átalakulásokat tettek szükségessé. Az ipari és pénzügyi nagypolgárság állásait meg kellett erősíteni, hogy biztosítani lehessen számukra egy ellentmondás nélküli hegemoniát. Ekkor történt, hogy bizonyos harcos körök kiadták a jelszót a francia kommunista pártnak: „Ime a fasizmus! Elérkeztünk a fasizmushoz!” De a fasizmus érkezése mindmáig késik és Franciaországban csak egészen gyenge

formában jelentkezett. Ennek ellenére megerősödött a reakció. E periódus folyamán kétségtelenül reális politikai átalakulás következett be: de nem a polgárság reakciósabb csoportjai körül összetömörült kispolgári rétegek mozgósításán keresztül. Nem is a régi uralkodó csoportok közép- és jobboldala, vagy a parlament ellen folytatott harc formájában, nem a munkásosztály elleni törvénytelen, erőszakos cselekedetek segítségével, sem pedig a hatalom megszerzéséért parlamenten kívüli, törvénytelen módszerekhez folyamodva (amely módszerek jellemzőek a fasizmusra). A reakció más formát öltött, hála a baloldali kispolgári rétegek egy reakciós politikai csoportba történő beolvadásának, akiknek élén a régi uralkodó osztályokból származó vezetők álltak. Ez a szocialistákra is kiterjedő palamenti kompromisszumokhoz vezető komplikált manővereket tett szükségessé. Másrészt viszont a munkásellenes elnyomást a polgári „demokratikus” állam rendes szervei szervezték. Lehetséges, sőt talán biztosra is vehető, hogy a végső eredmény ugyanaz lesz, de az alkalmazott módszerek, a fejlődési folyamat alapvetően eltérnek. Nem lehet tehát komoly politikát folytatni, vagy egyszerűen „politizálni”, ha csak a végeredményt nézzük, anélkül, hogy számot vetnénk az események menetével, vagy a különböző átmeneti fázisokkal. A tanulmányozott esetben a francia kommunista párt részéről az utóbbi évek folyamán elkövetett hibák (többek között, hogy a párt nem eszmélt rá idejében, hogy éles válaszvonalat húzzon a munkásosztály élcsapata és a kispolgárság politikai alakulatai között) talán a téves megítélésből eredtek, azon a folyamaton belül, mely a francia politikai életet végigkísérte a reakció felé való fejlődésében.

A fasizmus, mint következetes és teljes reakciós rendszer

Térjünk tehát rá a tipikus fasizmus, az olasz fasizmus néhány jellegzetes vonásának vizsgálatára; látni fogjuk, milyen mértékben lehet általánosítani, milyen következtetéseket lehet levonni az olasz tapasztalatok alapján. Elsősorban leszögezhetjük, hogy eddig a fasizmus a legkövetkezetesebb integrális reakciós rendszer, mely kialakult azokban az országokban, ahol a kapitalizmus eljutott egy bizonyos fejlődési fokig. Ezt az állítást nem a vad terrorista akciókra, nem a legyilkolt munkások és parasztok nagy számára, nem a széles skálában alkalmazott kínzási módszerek kegyetlenségére, sem az ítéletek szigorára alapozom: A fasizmusra legjobban jellemző a tömegek autonóm szervezkedése minden formájának rendszeres, teljes elnyomása. Lehet, hogy más országokban, főleg azokban, ahol a reakció felkelésbe fordult forradalmi harc veresége után rendezkedett be, talán nagyobb számú áldozattal, kegyetlenebb terrornál találkozunk. De Olaszországnál jobban sehol máshol nem tették lehetetlenné a tömegek számára, hogy bármely formában autonóm szervezetet hozhassanak létre. Egyetlen országban sem folytattak ilyen következetes és eredményes harcot a demokratikus szabadságjogok elnyomására.

Mivel lehetne magyarázni ezt az olasz fasizmusra ennyire jellemző sajátosságot? Téves, elhibázott dolog lenne a fasizmus, vagy legprominensebb élharcosai különösen kegyetlen hajlamai-ban keresni az okot, vagy felfedezni azt a kollektív betegséget, melyet a tiszta demokrácia, vagy kretén pacifizmus angolkóros ideológusai a „háborús pszihózis”, az „erőszak betegsége” néven próbáltak meghatározni. A demokratikus szabadságjogok, vagyis az egyesülés, a sajtó, a gyülekezés szabadságának teljes elnyomása, a sztrájkhoz való jog, az általános választójog megvonása, ahogy az autonóm tömegszervezetek létesítésének a megtiltása is az olasz kapitalista rendszer sajátos szükségleteinek felel meg, e rendszer megszilárdításának előfeltétele.

Olaszország nagyon szegény ország. A kapitalizmus, melynek struktúrája itt gyenge és ingatag volt, bár eljutott a fejlődés egy bizonyos stádiumához, egyidejűleg aláásták azt az imperializmusban gyökerező ellentmondások. Az uralkodó osztályok a világháború előtti polgári állam egész fejlődési periódusán keresztül mindig kénytelenek voltak számolni azzal a növekedő nyomással, melyet a túlsúlyban lévő és gyorsan szaporodó városi munkás-lakosság (proletárok és kézművesek) és a vidéké (mezőgazdasági munkások, szegény- és középparasztok) gyakoroltak rá. Csak a háborút közvetlenül megelőző években tette a kedvező gazdasági helyzet lehetővé, hogy

a polgárság korrumpálhatta a proletariátus egy kis frakcióját, mely akkoriban a nagy munkástömegekhez és mindenekfelett a legelnyomottabb, legkiszákmányoltabb szegényparasztokhoz viszonyítva, privilegizáltabb helyzetben érezhette magát. A háború utáni krízis még inkább elmélyítette az olasz kapitalizmus belső ellentmondásait, melyek heves összecsapásokban jutottak kifejezésre. Attól fogva megszűntek azok a feltételek, melyek addig utat engedtek egy munkásarisztokrácia kifejlődésének. A kapitalisták lehetőségei összeszűkültek. A polgári hatalom apparátusára és a kapitalista termelésre nehezedő tömegnyomás általánossá, intenzívebbé vált. A kapitalizmus stabilizációs folyamata hamarosan tehát kétségbeesett gazdasági és politikai nyomáshoz kellett, hogy vezessen (gyorsabban, mint a többi európai országban, ahol a gazdagabb és erősebb polgárság megengedhette magának a luxust, hogy liberálisabban ügyeskedjék.) Gazdasági téren a stabilizáció nem mutatott más arculatot, mint amelyet a fasizmus hatalomrajutása után: a finánetőke behatolt az ország egész gazdasági életébe, hogy megpróbálja csökkenteni a gyors stabilizációnak gátat szabó belső ellentmondásokat: a bérek erősen csökkentek, a fogyasztók gyűlöletes kiszákmányolás áldozataivá váltak, a kispolgári termelőket hallatlan adók sújtották². Ez a gazdasági program nem valósulhatott volna meg, ha a dolgozó népségtől, főleg pedig a proletariátustól nem vettek volna el már eleve minden lehetőséget arra, hogy mozgalomba tömörüljön, és ez az oka annak, hogy a fasizmus gyorsan keresztül tudott vinni az ország egész politikai életében egy alapvetően reakciós átalakulást.

A fasizmus reakciós jellege, és ami ezzel jár, elsősorban egy gazdasági szükségszerűség kifejezése és egy folyamaté, melynek okait a termelési viszonyokban kell keresni. Az olasz kapitalizmus tendenciája nemcsak arra, hogy reakciós politika felé forduljon — ez az irányzat az imperializmus korszakában minden országban tapasztalható —, de arra is, hogy először felhasználja a fasizmust, majd a továbbiakban azonosítsa magát vele, egyenes következménye a kapitalizmus speciális struktúrájának és a krízis sajátos voltának. Lehetetlen előre látni, vajon a fasizmus, abban a tipikus formájában, melyben Olaszországban létrejött, kialakulhatott volna-e más országban is, ha nem veszi az ember az előzetes fáradságot arra, hogy figyelmesen elemezze Itália gazdasági rendszerét, vagyis az ott uralkodó osztály- és termelési viszonyokat.

Ez az általános jellegű megállapítás különös élességgel jelentkezik, ha a fasiszta rendszer két speciális vonása alapján közelítjük meg, nevezetesen a parlamentarizmus megszüntetésének és a szociáldemokráciával kapcsolatos fasiszta politikának vizsgálata útján.

Nézzük meg, hogyan értékeli a fasiszta ideológia a parlamentarizmus eltörlését. Egyelőre hangsúlyoznunk kell, hogy a parlamentarizmus megszüntetése alapvető fontosságot nyer, ha az osztályviszonyok alapján vizsgáljuk. A palamenti kormányzat a politikai élet olyan szervezési formája, mely jól alkalmazkodik a kispolgárság politikai szükségletéhez és ideológiájához. Politikai nyelven beszélve, a kapcsolat a kis- és középpolgárság között az egyik oldalról, a nagypolgárság felé a másik oldalról, elsősorban a parlamenti élet keretei között valósul meg: és e területen a különböző pártok irányító csoportjai által kötött politikai kompromisszumok formáját ölti. Minél inkább közeledünk a koncessziók határáig, annál inkább hajlik a nagypolgárság arra, hogy megsértse a középosztályok érdekeit, és annál nehezebb számára, hogy parlamenti kompromisszumok között ügyeskedve kormányozzon. De minél jobban mélyül a kapitalista rendszer krízise, annál inkább fölösleges luxussá válik a különböző pártok léte, melyek végső fokon mind maguknak követelik a polgárság lényegét, fölöslegessé a pártok egymás közötti harca, a szerződések, melyeket kötnek, — olyan luxussá, melyet a polgárság tovább már nem engedhet meg magának. Számára egyetlen kiút marad, az, hogy olyan egységes politikát valósítson meg, melyet az őt alkotó, egységre jutott összes frakció közösen irányít, nevezetesen, hogy diadalra juttassák a reakciót. Erre az útra térve az olasz fasizmus hamar eljutott a végső következményig. Mégpedig úgy, hogy felismerte, léte mennyire összeegyeztethetetlen a parlamentarizmussal. Egyébként ugyan-

² Ld. *S. Tranquilli*: *Borghesia, piccola borghesia, fascismo*, (Lo Stato Operaio, a. II. n. 4. 1928. ápr. 159. — A szerző megjegyzése.)

nek a jelenségnek különféle egyéb megnyilvánulásai más országokban is tapasztalhatók. A Balkán félszigeten pl. véleményem szerint a parlamentarizmus krízise szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy milyen élesen vetődnek fel a problémák egyrészt az agrárpolgárság és a földbirtokosok, másrészt a parasztság között. Egyébként jellemző tünetként lehet megállapítani, hogy jelenleg Franciaországban is minden, a parlamentben képviselőt kapó politikai osztály igyekszik szövetségre lépni a városi kispolgársággal és a parasztsággal. A probléma alapján véve mindig ugyanaz, de olyan mértékben válik többé-kevésbé akuttá, ahogyan a nagypolgárság többé-kevésbé úrrá lesz a gazdasági helyzeten.

Ugyanerre a területre tartozik a fasizmus és a szociáldemokrácia közötti kapcsolat kérdése. Ezen a ponton a fasizmus teljesen eltér a modern kapitalista világban mindmáig meghonosodott reakciós rendszerektől. Visszautasít minden kompromisszumot a szociáldemokráciával; elszántan üldözi; minden lehetőséget megvon tőle, hogy törvényesen létezhessen; emigrációba kényszeríti. Sem Magyarországon, sem Lengyelországban, sem a Balkánon nem így történt. Épp ellenkezőleg, ezekben az országokban a szociáldemokrácia többé vagy kevésbé nyíltan együtt dolgozik a reakciós erővel. Ha, ahogy látni fogjuk, e ténynek van valami köze a fasizmus társadalmi gyökereihez, akkor megmagyarázható az olasz kapitalizmus helyzetével, mely nem engedte meg egy munkás arisztokrácia fenntartását, sem gazdasági koncessziókra nem volt hajlandó a városi kispolgári rétegek felé, melyek, részben, napjaink szociáldemokráciájának társadalmi bázisát képezték.

Hogy ezt az első pontot lezárjuk, azt hiszem, az alábbi következtetéseket szögezhetjük le: egyrészt a fasizmus egyik legalapvetőbb vonása, hogy reakciós uralmi rendszert testesít meg, másrészt viszont nem szabad elfelejteni, hogy e jellemző vonása az Olaszországban fennálló különböző gazdasági vonatkozásokban és osztálykapcsolatokban gyökerezik. E sajátos helyzet határozta meg, milyen irányba fejlődjek az olasz fasizmus. Ha tehát helyesen fel akarjuk mérni azokat a módokat, határokat és formákat, melyeken a modern kapitalista társadalom alakulása keresztül megy, úgy nem szabad szem elől téveszteni a gazdasági realitásokat.

A fasizmus alapvető ellentmondásai

A fasizmus második fontos jellegzetessége, reakciós lényege mellett, hogy eredetében és fejlődésében szorosan kötve van az osztályok közt fennálló kötelékek egy bizonyos alakulásához. Amikor ezt megállapítjuk, nemcsak a modern társadalom nagy, egymással szembenálló osztályaira gondolunk, a polgárságra és a proletariátusra, de azokra a kapcsolatokra is, melyeket e két fő osztály a közjük ékelődő vagy belőlük kivált közbenső osztályokkal fenntart. Ezen a ponton azonban helytelen volna általános meghatározásokkal beérni; nagy elővigyázatossággal kell inkább megvizsgálni az osztálykapcsolatokat, számot vetve kialakulásukkal.

Eredetileg a fasizmus társadalmi bázisát³ a vidéki és városi kispolgárság bizonyos rétegei képezték. Pontosabban meghatározva, zömét vidéken főleg a középparasztok, gazdatisztek és

³ A „társadalmi alap” kifejezést e cikk nem mindig megfelelően használja. Egy politikai mozgalom társadalmi alapját nem határozhatjuk meg úgy, hogy csak azt a társadalmi kategóriát vizsgáljuk, melyből hívei toborzódnak, hanem elsősorban számot kell vetni céljaival, működésével, azzal, ki tartja kézben, ki irányítja. Első harcos csoportjai a vidéken és a városokban túlnyomóan a kispolgárság és a deklasszált elemeiből formálódtak. Egyes esetekben azonban proletárok, munkások, munkanélküli napszámosok is részt vettek e tömörülésekben. Ez a tény azonban nem elegendő ahhoz, hogy a fasiszta mozgalmat a kispolgárság mozgalmaként minősítsük. Az ilyen elemekből összetett csoportok ugyanis a földbirtokosok, nagyiparosok irányításával működtek, hogy elnyomják a munkásmozgalmat. Társadalmi alapot jelentettek ebben az esetben épp a legreakciósabb iparosok és földbirtokosok, és tévedésekre és zavarra vezetne, ha ezt a fogalmat úgy használnánk, hogy a kis- és középpolgárságot értjük rajta, akik közül rohamosztigosai kikerültek. Legfeljebb a fasiszta mozgalom „tömegbázisáról” beszélhetünk bizonyos kispolgári rétegekben, vagy egyszerűen toborzási területéről, amikor fegyveres alakulatokról van szó. A fogalmak ilyen összezavarásával találkozunk pártunk vezetőinek néhány írásában, a fasizmus kezdeteiből és az

felesbérők alkották, akiket elkésztett a szocialista szervezetek képtelen politikája. A szocialisták vidéken a legszélsőségesebb programot hirdették, követelték a földtulajdon államosítását. Gyakorlati politikájukban nem vetettek számot a vidéki kispolgárság közbenső rétegeinek érdekeivel, nem próbáltak politikai szövetséget létrehozni a proletárság és e rétegek között; még azt sem kísérelték meg, hogy semlegesítsék ez utóbbiakat. A városokban is elsősorban a kispolgárságra támaszkodott a fasizmus; ez részben kézművesekből, szakmunkásokból, kereskedőkből állt, részben a háború következtében létalapjukat veszített elemekből (volt tisztok, rohamosztagosok, önkéntesek). Ha megvizsgáljuk, milyen irányba mutatnak e társadalmi körök aspirációi, látni fogjuk, hogy egyeseket közülük érdekeik a munkásellenes harchoz kötik; volt azonban közöttük egy olyan réteg is, amelyben kezdetben kapitalistaellenes tendenciák voltak tapasztalhatók. Már másutt is megállapítást nyert, hogy a közbülső társadalmi csoportok néha szövethetnek a polgársággal, bizonyos meghatározott körülmények között pedig egyesülhetnek a proletariátussal. Tény, hogy azokban a rétegekben, amelyek kezdeti korszakában a fasizmus bázisát képezték, volt egy proletárelles tendencia; nem volt viszont szándékukban azért harcolni, hogy a nagyiparos és fináncióke diktaturáját hozzák létre. Melyik tényező jutott hát előtérbe, meghatározva a mozgalom általános irányát és fejlődését? Amint tudjuk, a proletárelles tendencia volt az, mely végül is felülkerekedett. A nagypolgárságnak és a földbirtokosságnak sikerült a fasizmust a maga egészében megnyerni egy kifejezetten reakciós célkitűzés elérésére. Mutakozott persze ellenállás is, habozás, jöttek létre kompromisszumok. Számos fokozat után sikerült csak a nagypolgároknak és a földbirtokosoknak döntő módon befolyásolni a mozgalmat; még amikor már céljaik megvalósításához eljutottak, akkor sem tudták megakadályozni a fasizmust abban, hogy autonóm politikai mozgalom jellegét öltse fel és tartsa meg, és ebben a mezben indult el a hatalom megszerzésére, megfosztva a régi uralkodó osztály egy részét az uralomtól.

A fasizmus hatalomrajutását megelőző korszak egész történeti menetét és a fasizmus egész történetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy „a nagypolgárság volt nyilvánvalóan az az erő, mely következetesen meghatározta a fasizmus fejlődési folyamatának irányát és amely végül is felülkerekedett ebben a folyamatban, a folyamat formáját viszont — történész-körök disztinkciója alapján — a fasiszta mozgalom kispolgári társadalmi összetétele határozta meg.”⁴

Ez a végeredmény nagy óvatosságra int az olasz tapasztalatra alapozott minden általánosítással kapcsolatban, különösen akkor, ha arról van szó, hogy az ebből levezetett politikai következtetéseket kiterjesszük. Nagyon kevés a valószínűség rá, hogy teljesen más történeti és társadalmi körülmények közül kiindulva az olasz fasizmussal azonos mozgalom alakulhasson ki, főleg olyan országokban, ahol a kapitalizmus nagyon erős. Újra felmerülhetnek az olasz példa bizonyos vonatkozásai, maradhat a polgári társadalom politikai átalakulásának általános reakciós irányzata, a fasizmus alapvetően jellemző vonásait mégis nehéz lenne újra feltalálni. Mindenekfelett nehéz lenne újra egy ugyanolyan helyzetet találni, mint Olaszországban, ahol, hála a közbülső osztályok kapcsolódásaiban végbement hirtelen és teljes változásnak, a reakció tömegmozgalom formáját öltötte. Egy „fasiszta” típusú mozgalom, amilyen az olaszországi volt, másutt nagyon nehéz küzdelemmel tudná csak elnyerni a hatalmat. Mielőtt kijelentenénk, hogy egy ország a fasizmus felé halad, mindig meg kell tehát vizsgálni, hogy azok a körülmények, melyek között ez az adott ország él, lehetővé teszik-e, hogy megismétljék az a két alapvető tényező, melyet épp most részleteztünk. Nem kell külön elmélyült kutatásokat folytatni ahhoz, hogy megállapítsuk, általában ezek az adottságok csak gyenge gazdasági struktúrájú államokban vannak meg, ahol hiányzik a politikai egyensúly és ahol túlsúlyban vannak a közép- és kispolgári rétegek. Tény;

emigráció idejéből. Ezek így ártalmasak, mert nem mindig teszik lehetővé, hogy világosan lássuk és megértsük az okokat és amit mondani akartak. (E megjegyzést Togliatti 1952-ben tette hozzá, írása újrakiadása alkalmából.)

⁴ S. *Tranquilli*: i. h. 151. (A szerző megjegyzése.)

hogy valóban ilyen jellegű országokban következtek be valóban fasiszta jellegű, vagy a fasiszmuhoz nagyon hasonló események. (A Balkánon, Litvániában, Lengyelországban.)

Ha tehát megvizsgáljuk a hatalomrajtás után bekövetkezett korszakot, látni fogjuk, hogy az az ellentmondás, melyet már észleltünk a fasiszmu társadalmi bázisa és politikai céljai között, nemcsak, hogy nem tűnt el, de épp ellenkezőleg, élesebbé vált. Bekövetkeztek a kapitalista stabilizáció elkerülhetetlen következményei. A fasiszmu olyan helyzetbe került, hogy kénytelené vált brutálisan, fenntartás nélkül a fináncdtöke, a nagyipar, a bankárok politikáját szolgálni, a dolgozó lakosság többségének kárára. Ez állandó egyensúlyhiányt eredményezett a fasiszmu társadalmi bázisaiban; innen adódik a reakciós nyomás szükségessége, mely bizonyos irányokban erősebbé vált. Bármely politikai alakulásnak kapóra jönne, ha az elégedetlen kispolgár csoportok szembefordulnának a fasiszmuval. Ezek a csoportok rendszerint abból a termelő kispolgári rétegből adódnak (kézművesek, termelő parasztok, felesbérlek, gazdatisztek, kiskereskedők), melyek különösen érezték a fináncdtöke diktatúrájának következményeit. Ezek a politikai alakulások tehát a fasiszmu egyenes ellenségeivé válnak, azzal fenyegetve azt, hogy alapjaiban döntik meg, bizonyos korszakokban tehát a reakció különösen acsarkodik ezek ellen. A szabadkőművességet pl. épp úgy, ahogy a reformpártot, a fasiszmu törvényesen feloszlatta, még előbb, mint a kommunista pártot. Ez nem jelenti azt, hogy a fasisztaellenes polgárokat ádázabban üldözték, mint a forradalmár munkásokat. Épp az ellenkezője bizonyosult be. Ez mutatja tehát, hogy a fasiszmuinak szükségé van rá, hogy külön akciót indítson a kispolgárság e szervezeti ellen, hogy megfélemlítse őket és megakadályozza őket abban, hogy sebezhető pontjaikat megtámadják.

Egyik legérdekesebb tény, ami leszögezhető, amellet, hogy a fasiszmu a hatalomrajtás után kénytelené vált reakcióssá válni saját szervezetén belül is, hogy kénytelen volt struktúrájában és társadalmi összetételében meglehetősen gyors, általános és mély átalakulást keresztülvinni. E jelenség eddig észlelt főbb formái a következők:

1. A termelő kispolgárság apránként elszakad a fasiszmuától. Ettől fogva és ezután a párt tagjai között a nem termelő közép- és kispolgárság jut túlsúlyra (állami hivatalnokok, hivatásos fasiszták stb.). Ez a tény különösen érdekes annyiban, amennyiben előjátéka az erőviszonyokban a vidéken bekövetkező változásnak.

2 A fasiszmu keretei szinte teljesen átalakulnak. A hajdani feketeingesek, a legelső idők fasisztái helyébe a nagypolgárság képviselői lépnek (nagyiparosok, bankárok, földbirtokosok és bizalmi embereik) és elfoglalják a párt vezető állásait.

3. A fasiszta párt lassan-lassan magába olvasztja a régi polgári és kispolgári pártok vezető rétegeinek nagyrészét.

4. Ugyanakkor a fasiszta párton belül a demokráciát teljesen elnyomják és helyette a felülről való kormányzás rendszere lép.

E folyamat következtében a fasiszmu végérvényesen nemcsak a reakció és elnyomás eszközüvé válik, de az uralkodó osztályok (a fináncdtöke, nagyipar, földbirtokosok) politikájának egységes kifejezőjévé. *Azonos az olasz kapitalizmussal fejlődésének jelenlegi stádiumában.* A fasiszta párt tehát kezdi elveszíteni az egyes közbülső társadalmi rétegek önálló mozgalmának jellegét, mely kezdetben jellemezte, szorosán összeforr saját szervezetével, az uralkodó osztályok gazdasági és politikai struktúrájával.⁵

⁵ A fasiszta párt tendenciája, hogy az uralkodó osztályok gazdasági és politikai struktúrájához alkalmazkodjék Olaszországban, betetőzésre jut azon kísérletben, hogy az üzemekben fasiszta csoportok létrehozásával keresett magának bázist a termelési helyeken. Érdekes, hogy az első ilyen irányú kezdeményezés az olasz nagyiparosok általános szakszervezete elnökétől indult ki, aki milanoi nagy gyárában létrehozott ilyen csoportokat és teljesen függővé tette ezeket az üzemvezetőktől. A gyárgazgatók bizalmi emberei irányítják őket és a helyi fasiszta szervezetek bizalmi kara, feladatuk, hogy fenntartsák a fegyelmet a munkásság körében, felügyeletet gyakoroljanak az antifasiszta elemek fölött és együttműködjenek az igazgatósággal a termelés racionalizálása érdekében. Ld. ezzel kapcsolatban *S. Tranquilli*: i. m. 154, (a szerző megjegyzése).

Ez a folyamat természetesen még nem ért véget. Vannak még ismeretlen elemek, legyőzésre váró akadályok. Még nem oldódott meg véglegesen az állam és a párt kapcsolatának komplex problémája, és ez az a terület, ahol a fasiszta mozgalom különböző irányzatai szembekerülnek egymással, ez az a terület, ahol a fasiszta mozgalom a maga teljességében bele ütökzik a régi politikai apparátus és a régi utalkodó osztályok ellenállásába. A még fennálló nehézségekre bizonyították az az Olaszországban jelenleg keringő hír, mely szerint Mussolini szeretné, hogy úgy mondjuk, feloszlatni a fasiszta pártot, azonban megtartva és az államba beleolvasztva párhuzamos szervezeteit és így egyetlen egésszé tömöríteni a jelenlegi mozgalom tömegbázisait. Vagyis jöhetnek még összeütközések, melyek hozhatnak még újabb meglepetéseket; ennek ellenére az általános irány az, amit felvázoltam.

Pillanatnyilag ez az irányzat minden bizonnyal közös a kapitalizmussal minden fejlett országban. A kapitalizmus azonban igyekszik hatalmának szilárd, egységes politikai szervezetet teremteni; igyekszik e hatalomnak reális alapokat adni, alávétve a népi tömegek egy részét a kapitalista rendszerhez kötött szervezeteknek. Vigyázzunk azonban itt is, nehogy téves és közhelyszerű általánosításokba essünk. Egy rendszert aszerint minősítünk és jellemzünk, amilyen módon megvalósul benne a maga számára állított általános irányzat. A polgári pártok és a szociáldemokráciák közti koalíció alapján álló kormánynál, amilyen a nagy- és kispolgárság pártjai és a reformista szakszervezeti szervek közötti kompromisszum kormányzata is, az elérendő cél az, hogy nagyobb szilárdságot adjon a kapitalista rendszernek, odaláncolva a tömegeket a polgári államhoz. Nem hasonlíthatjuk össze azonban a fasiszmussal, ha nem vetünk számot a magukat annak való tömegek másfélségével és a módszerek alapvető eltéréssel e tömegek toborzásában, szervezésében, keretek közé állításában. Természetesen teljesen más politikai problémák merülnek fel az utalkodó osztályok előtt, akik a kapitalizmus megszilárdításán dolgoznak és előttünk, akik a proletár forradalomért küzdünk.

A fasiszta ideológiája és perspektívái

Szeretném most röviden megvizsgálni, mit tartalmaz a fasiszta mozgalom által konstruált ideológia és milyen értéket kell ennek tulajdonítani.

Tagadhatatlan, hogy a fasiszmusnak van valami ideológiája. Összetevői egyrészt a vulgárnacionalizmusból eredő tételek: a „százszázalékos” nacionalizmus, annak szükségessége, hogy a világ előtti megbizonyítsák a faj és a nemzet úgynevezett értékeit, az elkerülhetetlen terjeszkedés stb. A fasiszta ideológiának ez az oldala annyiban érdekes, amennyiben kedvez a kis- és középpolgárság mozgósításának, gondolkodásán, érzelmein keresztül. Általában tehát összetartó tényező a fasiszta mozgalom keblén belül és hozzájárul ahhoz, hogy növelje a fasiszta presztízsét magában a polgári táborban. Másrészt a nacionalista ideológia megfelel az olasz kapitalizmus gazdasági expanziós szükségleteinek. Érdekes lenne kiemelni minden kísérletet, melyet a nacionalizmus és imperializmus doktrínáinak népszerűsítésére tettek, megpróbálva kimutatni, hogy minden osztálynak érdeke a nemzet expanziója. Megemlíteném mindenképp az a meglehetősen érdekes kísérlet, mely összhangba akarta hozni az imperializmus eszméit egy állítólagos „marxizmussal”. Itália harca, a szegény országé, mely terjeszkedésért harcol, az osztályharc egy formája! E tételek vizsgálata azonban túl messze vinne tanulmányom tárgyától. Másrészt a fasiszta ideológia legérdekesebb része az, mely a polgár és állama közti viszonyt taglalja, az osztályok egymás közti viszonyát, majd az osztályok és az állam közti viszonyt.

E területen lényegében a következő tételek sorakoznak fel:

1. Az állam kell, hogy meghatározó tényezője legyen az egész társadalmi életnek, legkülönbözőbb aspektusaiban.

2. A polgárnak nincsenek jogai (a XVIII. sz.-i ún. természetjogai), melyet az állammal szemben magának követelhet, mert minden jog gyökere magában az államban van és nem az egyén tudatában.

Az államról, mint abszolút úrról szóló doktrína első átalakítását, mely helyet adott az osztályok együttműködésének és a társadalom közbenső rétegei felmagasztosításának, ellenirányú változás követte. A reális életben behelyettesítette ezt a polgári állam szervezetével, mint a fináncdóke és a nagyipar diktatúrájával. Így gyakorlatilag minden egyéni és kollektív energia alávetettik egy hatalmas apparátusnak, mely minden vonatkozásban elnyomja és szabályozza az egész köz- és magánéletet, azzal a céllal, hogy megakadályozza az osztályok közötti konfliktusok idején a sztrájkokat és bízottsítsa a kapitalista rend stabilitását. A második átalakulás azonban bizonyos ellenállásba ütközött, elsősorban azok részéről, akik gazdasági és morális vonatkozásban károsodtak, mert nyomorba, rabszolgaságba döntötték őket, továbbá azokról, legalább is részben, akik hittek a fasiszta ideológiában. Egy ideológia ugyanis erővé válik, ha egy csoport ember hisz benne.

A fasiszta szakszervezetek legutóbbi kongresszusán például, mely tulajdonképpen, Mussolini kijelentése szerint, kispolgári és nem munkás fasiszta funkcionáriusok kongresszusa volt, már jelei mutatkoztak ennek az ellenállásnak. A delegátusok megállapították, hogy

1. Olaszországban a korporatív rendszer még a legkisebb mértékben sem létezik. A nagyiparosok mindenáron megtagadták, hogy feloszlassák saját osztályszervezeteiket és korporatív alapon (tehát az osztályalapoktól eltérően) összeolvassák azt a munkásokéval; azt tartják, ellenőrizni és irányítani tudják még a fasiszta munkásszervezeteket is, ha nem csatlakoznak hozzájuk, egészen addig a pontig, hogy megtagadják tőlük a létezési és működési jogot is.

2. Hogy Olaszországban nincs „fasiszta” szakszervezeti rendszer, azt jelenti, hogy ez olyan kormányforma, melyben a szervezett munkások és munkaadók egyenlők az állam előtt. „Az osztályharc — jelentette ki az egyik delegátus — megszűnt a munkások számára, de nem a munkaadókéra.”

Mussolini egyébként, kongresszusi megnyitó beszédében, nyíltan kijelentette, hogy mindmáig nem lehet beszélni a korporatív rendszer bevezetéséről. A nagyiparosokról beszélve nem régiben az államkapitalizmus felsőbbrendűsége és helyes volta mellett foglalt állást, kétségtelenül el akarta hitetni, hogy mivel egyenlő jogú korporatív szakszervezeti szervek nem léteznek, az állam kontrollál mindent, bizonyos módon a kapitalizmust is és a „közösség” érdekében határok közé szorítja. Ahogy látjuk, ugyanaz az ideológiai érvelés tér mindig vissza és ismétlődik abból a célból, hogy megtartsa a fasizmus kezdetén meglévő kontaktust a társadalmi alappal és lehetőleg elősegítse újabb támaszpontok nyerését a munkásság körében.

Elképzelhető, hogy eléri ezt a célt? Vagy ha már elérte, vajon milyen mértékben? Ez az egyetlen probléma, amely véleményem szerint, döntően fontos, és a fasizmus ideológiájának kutatásánál ezt kell elsősorban vizsgálnunk. Arról van lényegében szó, hogy meghatározzuk, hogy a kapitalista rendszer, abban a formájában, melyet Olaszországban magára öltött, bázist találhat-e magának egy munkásarisztokráciában és a közbenső társadalmi rétegek egy részében. Azt hiszem, ezt a lehetőséget tagadnunk kell, annyiban, amennyiben a munkásosztályokra való támaszkodásról van szó, és hogy ezt csak a közbenső rétegekre, különösen pedig a termelő elemekre kell leszűkíteni. Ez az eredmény általában megfelel az Olaszországban és általában a világban a gazdasági helyzetről alkotott képnek, és számbaveszi az előrelátható, még bekövetkező változásokat. Ha elfogadjuk a szociáldemokrata tézist, amely szerint a kapitalista világ progresszív fejlődési fázisba ért, el kell fogadni azt is, hogy a kapitalizmus meg fog harcolni saját kríziseivel Itáliában is, bár itt nagyobb nehézségekkel kell megküzdnie. Ebben az esetben a polgárságnak, fasiszta formák között, vagy pontosabban olyan formában, mely abban a pillanatban már nem lesz többé fasiszta, sikerülni fog kontaktusba lépni egy munkásarisztokráciával. A másik tézis (amely a miénk és az egyedüli igaz) azt állítja viszont, hogy a kapitalista világ általános krízise egyre mélyül, friss, meghökkentő ellentmondások támadnak benne és végül is új, nyílt osztálykonfliktusok fognak benne kitörni. Eszerint a tézis szerint az olasz kapitalizmus az egész rendszer egyik leggyengébb pontját jelenti, mert a legnagyobb számú ellentmondás ütközőpontja és erősebben érzi mindegyiknél a világonkonfliktusok következményeit. Ebben az értelemben a

fasizmus olyan rendszerként jelentkezik, mely az ország gazdasági és politikai életét a nagypolgárság érdekei szolgálatában szervezi meg; úgy mutatkozik be, mint a szélsőséges elnyomás és általában a dolgozó nép és a proletártömegek gyűlöletes kizsákmányolásának rendszere; úgy mutatkozik be, mint a kapitalista világnak ezen a különösen gyenge pontján a mindig lehetséges kompromisszum egyetlen ellenszere. Ami az osztályok egyenlőségét hirdető ideológiáját illeti, az mindmáig csak másodlagos tényező; a fasizmus akkor veszi elő és csak abban a reményben, ha bizonyos ellenállásokat akar legyőzni és olyan helyzetet akar teremteni, mely megkönnyíti számára bizonyos közbülső társadalmi rétegek kontrollját. Nagy óvatossággal azt is lehetne mondani, hogy a fasiszta ideológiának ezt a részét nem dolgozta volna ki az olasz polgárság, ha nem állt volna elő az a helyzet, hogy hasznot akart húzni bizonyos nemzetközi változások kapcsán létrejött kedvező körülményekből, amely konjunktúra különben csak rövid életű lesz. Mindenesetre a fasiszta eszméknek ez az oldala azoknak az ellentmondásoknak egyikét tükrözi, melyek a fasiszta mozgalmon belül fennállnak és a maga részéről még újabbakat ébreszt. A fasiszta eszmék logikusan és tökéletesen megfelelnek azonban a valóságnak akkor, amikor az állam abszolút és vitathatatlan felsőbbségét hirdetik, amikor minden, még a tisztán formális szabadság elnyomását is vállalják, minden egyéni és kollaktív jogrendszer eltörlését. Ez az ideológia logikusan koronázza be a polgárság diktatúráját.

A fentebb kifejtett megfontolások természetesen azokat a határokat kívánják meghatározni, amelyeken belül általánosítani lehet az olasz fasizmus alapján leszűrt eredményeket. Nincs szándékomban alábecsülni a fasizmusnak, mint általános reakciós mozgalomnak a veszélyeit; arról sincs szó, hogy ne ismernénk fel azokat a reakciós irányzatokat, melyek mindeddig szinte minden nagy kapitalista államban diadalmaskodtak. Óva intenek viszont attól, hogy beérjük közhelyekkel; biztatást akarnak adni arra, hogy a fasizmust a realitások alapján, fejlődésében és konkrét formái között tanulmányozzuk, a differenciált elemzés módszereivel, amely minden marxista politika alapja.

Palmiro TOGLIATTI: Opere, a cura di Ernesto Ragionieri II. 1926—1929. A proposito del fascismo. 542—559. (L'Internationale Communiste a IX, n. 18, 1928. aug. 1, 1124—1140. — Die Kommunistische Internationale a. IX, n. 29—30, 1928. júl. 25, 1677—1692. A jelenlegi fordítás: Società, VIII, n. 4, pp. 591—613).